

Nizami's treasury and Navai's wonder

Tahmina Badalova

Doctor of Philosophy in Philology, Institute of Literature named after Nizami Ganjavi.

Azerbaijan. E-mail: tehmine_b@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-8129-874X>

Abstract. Azerbaijani thinker Nizami Ganjavi, who had a completely different attitude to social, political, public and ethical issues that had never been observed before, broke the spell of the “literary works” with his endless artistic monuments and not only in the East, but also in whole world literature has endorsed new, original mastery criterias that its basis was the praise of humanity with his indestructible stamp – art wonders being a product of genius thinking. Until the early 19th century the main subject of the Oriental literature, criterias for mastery had developed on the basis of only Nizami Ganjavi's traditions of literary school. Many geniuses not only in the national literature, but in the East having an honorable place in world poetry, accepted the Azerbaijani word master as their teacher, and were of the opinion that even writing on the topics he wrote, was a great exam and honorable thing. Amir Khosrov Dehlevi, Abdurrahman Jami, Alishir Navai, Abdi Bey Shirazi, Ashraf Maragayi, Haju Kirmani, Ismail Abdi and other hundreds of masters had enriched the treasury of world literature with everlasting works by synthesizing the topics and motives by the Azerbaijani poet and all niceties of poetry with their national cultures in a various environment and natural-geographical area. In general, the poet's contemporaries have a great role in development and continuation of Nizami Ganjavi literary school traditions. One of the most famous members of this school is a poet of the XV century, founder of the classic Uzbek literature, statesman Alisher Navai. The article analyzes the masnavi “The Treasury of Mysteries” by Nizami Ganjavi and the imitative poem “Hayrat ul-Abror” (“Wonders of Good People”) by Alishir Navai comparatively, and examines the opinions of Uzbek poet about his predecessor. The hermeneutic and the comparative-historical methods have been used during the study, examples from masnavis by both poets have been given and cited from the available researches on the subject confirm our thoughts.

Keywords: Nizami, Navai, “The Treasury of Mysteries”, “Hayrat ul-Abror” (“Wonders of Good People”), imitative poem, answer, influence, literary tradition.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.139>

To cite this article: Badalova T. (2020) *Nizami's treasury and Navai's wonder*. «Comparative Literature Studies», Issue I, pp. 114-125

Article history: Received — 15.06.2020; Accepted — 21.06.2020

Nizami xəzinəsi və Nəvai heyਰəti

Təhminə Bədəlova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu.

Azərbaycan.E-mail: tehmine_b@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-8129-874X>

Annotasiya. İctimai-siyasi, sosial, etik-əxlaqi məsələlərə o zamanadək müşahidə olunmayan tamam fərqli münasibət sərgiləyən Azərbaycan mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi yaratdığı ölməz bədii söz abidələri ilə özünəqədərki “ədəbi ehkamları”n tilsimini sındırdı və nəinki Şərq, bütün dünya ədəbiyyatı miqyasında yeni, orijinal, əsas qayəsi insanlığın tərənnümü olan sənətkarlıq meyarlarını silinməz möhürü ilə - dahiyənə təfəkkür məhsulu olan sənət möcüzələri ilə təsdiqləmiş oldu. XIX əsrin ilk dövrlərində Şərq ədəbiyyatının əsas mövzu istiqamətləri, sənətkarlıq kriteriyaları məhz Nizami Gəncəvi ədəbi məktəbinin ənənələri əsasında inkişaf etmişdir. Təkcə mənsub olduqları milli ədəbiyyatlarda deyil, dünya poeziyasında şərəfli yer tutan Şərqin bir çox düha sahibləri azərbaycanlı söz ustasını özünə müəllim bilmiş, onun qələmə aldığı mövzularda əsər yaratmaq istəyini belə, böyük imtahan və şərəfli iş hesab etmişlər. Əmir Xosrov Dəhləvi, Əbdürrəhman Cami, Əlişir Nəvai, Əbdü Bəy Şirazi, Əşrəf Marağayi, Xacu Kirmani, İsmayıl Əbcədi və yüzlərlə sənətkar Azərbaycan şairinin ədəbiyyata gətirdiyi mövzu və motivləri, poetika sənətinin incəliklərini fərqli ədəbi-bədii mühitdə, fərqli təbii-coğrafi arealda öz milli mədəniyyətləri ilə sintezləşdirərək dünya ədəbiyyatı xəzinəsini ölməz əsərlərlə zənginləşdirmişlər. Ümumiyyətlə, Nizami Gəncəvi ədəbi məktəbi ənənələrinin davamı və inkişafında şairin ardıcıllarının da çox böyük rolu olmuşdur. Bu məktəbin ən məşhur və yaradıcılığı dünya miqyasında əhəmiyyət kəsb edən sənətkarlardan biri də XV əsr şairi, klassik özbək ədəbiyyatının banisi, ədəbiyyat və dövlət xadimi Əlişir Nəvaidir. Məqalədə Nizami Gəncəvinin “Məxzənül-əsrar” məsnəvisi və Əlişir Nəvainin ona nəzirə yazdığı “Heyrətül-əbrar” əsərinin müqayisəli təhlili verilmiş, özbək şairinin sələfi haqqındakı düşüncələri incələnməmişdir. Tədqiqat zamanı hermenevtik üsuldən və tarixi-müqayisəli metoddan istifadə edilmiş, hər iki şairin məsnəvilərindən örnəklər gətirilmiş və mövzu ilə bağlı mövcud tədqiqatlardan, yeri gəldikcə, fikirlərimizi təsdiqləyən sitatlar verilmişdir.

Açar sözlər: Nizami, Nəvai, “Sirlər xəzinəsi”, “Heyrətül-əbrar”, nəzirə, cavab, təsir, ədəbi ənənə.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.139>

Məqaləyə istinad: Bədəlova T. (2020) *Nizami xəzinəsi və Nəvai heyਰəti*. «Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq», № 1, səh. 114-125

Məqalə tarixçəsi: Göndərilib – 15.06.2020; Qəbul edilib – 21.06.2020

Giriş / Introduction

İctimai-siyasi, sosial, etik-əxlaqi məsələlərə, ədəbi-bədii qaydalara o zamanadək müşahidə olunmayan tamamilə fərqli münasibət sərgiləyən Azərbaycan mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi yaratdığı ölməz söz abidələri ilə özünəqədərki “ehkamları”nı tilsimini sındırdı və nəinki Şərq, bütün dünya ədəbiyyatı miqyasında yeni, orijinal, əsas qayəsi insanlığın tərənnümü olan sənətkarlıq meyarlarını silinməz möhürü ilə – dahiyənə təfəkkür məhsulu olan sənət möcüzələri ilə təsdiqləmiş oldu. XIX əsrin ilk dövrlərində Şərq ədəbiyyatının əsas mövzu istiqamətləri, sənətkarlıq kriteriyaları məhz Nizami Gəncəvi ədəbi məktəbinin ənənələri əsasında inkişaf etmişdir. Təkcə mənsub olduqları milli ədəbiyyatlarda deyil, dünya poeziyasında şərəfli yer tutan Şərqlin bir çox düha sahibləri azərbaycanlı söz ustasını özünə müəllim bilmiş, onun qələmə aldığı mövzularda əsər yaratmaq istəyini belə, böyük imtahan və şərəfli iş hesab etmişlər. Əmir Xosrov Dəhləvi, Əbdürrəhman Cami, Əlişir Nəvai, Əşrəf Mərağayi, Xacu Kırmani, Əbdü Bəy Şirazi, İsmayıl Əbcədi və yüzlərlə sənətkar Azərbaycan şairinin ədəbiyyata gətirdiyi mövzu və motivləri, poetika sənətinin incəliklərini fərqli ədəbi-bədii, milli-mədəni və dini mühitdə, fərqli təbii-coğrafi arealda öz yerli mədəniyyətləri ilə sintezləşdirərək dünya ədəbiyyatı xəzinəsini ölməz əsərlərlə zənginləşdirmişlər.

Əsas hissə / Main Part

Nizami mövzu və süjetlərinin yayıldığı ərazinin genişliyi, onlara müraciət edən sənətkarların və yazılmış əsərlərin sayını göstərən rəqəmlər dünya ədəbiyyatının heç bir digər nümayəndəsinin yaradıcılığının təsir dairəsi ilə müqayisəolunmaz dərəcədə böyükdür. Və bu rəqəmlər, təbii ki, yalnız əldə edilə bilən əsərlərin sayını göstərir.

Professor Qəzənfər Əliyev şairin əsərlərinin yayıldığı coğrafi arealın əhatə dairəsinin böyüklüyünü vurğulayaraq yazırdı: “Nizami “Beşlik”inin mövzu və süjetləri Bosfordan Himalayadək çox geniş bir ərazidə ədəbi prosesin sərvətinə çevrilmişdir” [1, s.23]. Şairin yaradıcılığının İranda ən məşhur və yorulmaz nəşri və tədqiqatçısı Vəhid Dəstgirdinin bu xüsusda mübaliğəli də olsa, həqiqətdən uzaq olmayan fikri vardır: “...Əgər dünyanın bütün böyük kitab anbarlarında yaxşıca işləsək, Nizami əsərlərinin təsiri ilə yazılmış minlərlə məsnəvi-poema aşkar etmək olar” [1, s.8]. SSRİ EA-nın müxbir üzvü Y.E.Bertels də haqlı olaraq qeyd edirdi ki, əgər təkcə Nizamini təqlid edən yazıçıların adlarını saymaq istəsək, “o zaman biz Yaxın Şərq xalqlarının ədəbiyyatlarının bütün tarixini şərh etməli olardıq” [2, s.144]. Müxtəlif xalqların görkəmli söz və düşüncə adamlarından gətirilən bu sitatların sayını artırmaq da bilərik. Bütün bunlar Azərbaycan şairinin dünya ədəbi-fəlsəfi fikri tərəfindən qəbul edildiyini əyani şəkildə göstərməkdədir.

“Nizami üslubu”, “Nizami tərz”, “Nizami mövzu və süjetləri” kimi ifadələrin ədəbiyyatşünaslıq elmində sabitləşməsi də şairin sözünün qüdrəti və hikmətinin dərinliyindən, ölməzliyindən xəbər verir. AMEA-nın müxbir üzvü Nüşabə Araslı “Nizami və türk ədəbiyyatı” monoqrafiyasında yazır: “Nizami irsini öyrənmək, şairin ədəbiyyata gətirdiyi qabaqcıl ənənələri davam və inkişaf etdirmək orta əsrlərdə mədəni tələbata, ədəbi-bədii inkişafın doğurduğu bir zərurətə çevrilmiş və az qala bütövlükdə klassik Şərq ictimai-bədii fikrinin inkişafında ədəbi zəmin rolunu oynamışdır” [3, s.10].

Məlumdur ki, Nizami Gəncəvi ədəbi məktəbi ənənələrinin davam və inkişafında şairin ardıcıllarının çox böyük rolu olmuşdur. Bu məktəbin ən məşhur nümayəndələrindən və yaradıcılığı

dünya miqyasında əhəmiyyət kəsb edən sənətkarlardan biri də XV əsr şairi, klassik özbək ədəbiyyatının banisi, dövlət xadimi Əlişir Nəvaidir. Akademik Teymur Kərimli özbək şairinin “Səddi-İskəndəri” məsnəvisindəki “İməs asan bu məydan içrə durmaq, / Nizami pəncəsinə pəncə vurmaq!” beytindəki fikirlərini şərh edərək yazır: “Dahi özbək şairi haqlıdır: Nizami məktəbinin yüzlərlə nümayəndəsi olsa da, onlar arasında dahi Azərbaycan şairinin səviyyəsinə yaxınlaşmaq az adama qismət olmuşdur ki, onlardan biri də Əlişir Nəvaidir” [4, s.22].

Türk xalqlarının yetirdiyi görkəmli şəxsiyyətlərindən olan Əlişir Nəvai ədəbi, fəlsəfi və nəzəri əsərləri ilə dünya elmi və bədii fikrini zənginləşdirən qiymətli xəzinə yaratmışdır. Nəvainin ictimai Xadim kimi fəaliyyəti, elm və sənət adamlarına himayədarlıq etməsi ilə yanaşı, türk dili və ədəbiyyatının inkişafında da əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Bu da, təbii ki, ilk növbədə sənətkarın türk dilinə böyük sevgisi və müasirləri fars dilində yazdığından doğma dilin ədəbiyyatdan kənarda qalmasından dolayı keçirdiyi narahatlıqla bağlı idi. Odur ki, Əlişir Nəvai o zaman ədəbiyyatda hələ də fars dilinin üstün mövqedə olmasına və özünün də fars dilini gözəl bədii örnəklər yarada biləcək səviyyədə dərinlən bilməsinə, fars dilində “Divan” bağlamasına baxmayaraq doğma ana dilində dünya ədəbiyyatının ən görkəmli nümunələri ilə yarışa biləcək möhtəşəm əsərlərini yaratdı və bununla da fars dilində yazan türk şairlərinə qarşı sanki “üşyan etdi”, türk dilinin zənginliyini, əsl sənət və şeir dili olduğunu, ən dərin incə hissləri ifadə etmək qüdrətinə malik olduğunu sübuta yetirən, ömrünün sonunda qələmə aldığı “Mühakimətül-lügəteyn” əsəri ilə müasirlərini doğma dildə yazıb-yaratmağa ruhlandırırdı. Dosent Zəhra Allahverdiyeva çox doğru olaraq qeyd edir ki, “...Nəvai Şərq-islam ədəbiyyatının fəlsəfi-ideya və poeziya estetikasını milli özünüdərk və türk dil faktoru ilə daha da zənginləşdirdi” [5, s. 292].

Nəvainin bir-birindən dəyərli 16 mənzum və 16 mənsur əsəri olsa da, onu elm və sənət aləmində daha çox tanıdan və yaşadan türk dilindəki ilk “Xəmsə”si, şeirlərinin toplandığı “Divan”ları, “Mühakimətül-lügəteyn” əsəri və “Məcalisün-Nəfais” təzkirəsidir. Özündən əvvəlki maddi-mədəni və ədəbi irsi dərinlən mənimsəyən özbək mütəfəkkiri sonrakı nəsillər ədəbiyyatına da güclü təsir etmiş, Şərqin bir çox görkəmli qələm sahibləri – XV əsr şairlərindən Əhməd Paşa, Nemətullah Kişvəri, XVI əsr Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli, XVII-XVIII əsrlərin türk şairi Əhməd Nədim, XVIII əsr türkmən şairi Məhtimqulu, XIX əsr türk şairi Ziya Paşa, qazax şairi Abay Kunanbayev, tatar şairi Abdulla Tuqay və başqa sənətkarlar Nəvai sənətinin təsiri ilə əsərlər yazmışlar. Akademik Həmid Araslinin də qeyd etdiyi kimi, Nəvai Nizami yaradıcılığından necə istifadə edib qidalanmışdırsa, ondan sonra gələn sənətkarlar da Nəvai yaradıcılığından bəhrələnmişlər [6, s.674].

Şairin “Xəmsə”sinə daxil olan məsnəvilərin girişlərində yer alan fikirlərdən də göründüyü kimi, Nizami mövzularında əsər yazmaq özbək sənətkarı üçün öz qüdrətini, şairlik istedadını təsdiqləməyə imkan verən bir “yarış meydanı” idi. Nizami Gəncəvinin mövzu və süjetlərini öz əsərlərinə mənbə götürən bütün qələm sahibləri kimi, Nəvai də sələfinin qüdrətini, sözünün, kəlamının gücünü etiraf etmiş, onun səviyyəsində əsər yarada bilmək üçün Tanrıya üz tutaraq yardım istəmişdir. Şair üçün “Xəmsə” mövzularında əsər yazma bilmək – söz sənətinin hünərinə sahib olmaq deməkdir. Təsadüfi deyil ki, sözün tərifinə həsr etdiyi fəsildə deyir:

*Ёраб ани халқ дил афрӯзи эт,
Хаста Навоийға доғи рӯзи эт [7, s.61].*

(Yarəb, onu (sözü) xalqın ürəyini işıqlandıran et, Biçarə Nəvaiyə dəxi ruzi et)

Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin ilk məsnəvisi olan “Məxzənül-əsrar” XII əsr Azərbaycan intibahının əsasını qoyan əsərlərdəndir. Nəvai “Xəmsə”sinin ilk əsəri, 1483-cü ildə qələmə alınmış “Heyrətül-əbrar” da Nizami “Xəmsə”sini açan məsnəviyə nəzirə olaraq yazılmışdır. Bəzən tədqiqatçılar “Heyrətül-əbrarın” üç əsərə – Nizami Gəncəvinin “Məxzənül-əsrar”, Əmir Xosrov Dəhləvinin “Mətləül-ənvar” və Əbdürrəhman Caminin “Təhfətül-əhrar” əsərlərinə nəzirə olaraq yazıldığı fikrini irəli sürürlər [8, s.29]. Lakin Sovet şərqşünası Yevgeni Bertels Caminin əsərinin özbək şairinin eyni mövzudakı məsnəvisinə “hələ təsir etmədiyini” [9, s.213] yazır. Çox güman ki, alimin bu fikrə gəlməsinə səbəb hər iki əsərin yazılma tarixi arasındakı zaman məsafəsinin qısa, təxminən bir-iki il olmasıdır. Halbuki Caminin əsərinin yenidən yazıldığına baxmayaraq, (1481-1482) hər iki söz sənətkarının yaxın münasibətdə olduğunu və Nəvainin “Heyrətül-əbrar”ın Camiyə həsr olunmuş fəslində “Təhfətül-əhrar”ı oxuduğunu, ustadının kəlamına heyran qaldığını, ondan ilhamlandığını etiraf etdiyini, hətta Caminin əsərini Nizami və Dəhləvinin məsnəviləri ilə qarşılaşdırdığını, onun həcmcə əvvəlki iki məsnəvidən kiçik olsa da, məna yükü baxımdan dəyərli olmasına dair fikirlərini, “Heyrətül-əbrar”ı tərif edərkən onu eyni mövzuda daha əvvəl yazılmış məhz üç əsərə nəzərən qiymətləndirməsini və s. fikirlərini nəzərə alsaq, sözügedən təsirin mümkünlüyü tamamilə aydın olar.

*Ул икуну топса бўлур мунда ўқ,
Мунда тухаф кўнки, ул иккида ўйқ [7, s.53].*

(O, oxunu (mili, iyi) tapsa, bunda ox (məhvər) olur (Nizami və Dəhləvinin məsnəvilərinin mənaları, məzmunu bunda gizlənmişdir), bunda təhfə(lər) (*tühəf-aztapılan qəribə qiymətli şey, antiq şey kimi də tərcümə oluna bilər*) çoxdur, o ikisində yük - bar (varlıq üçün mövcud olan hər şey))

Gördüyümüz kimi, şair çarxın oxu (iyi) və silah ox; təhfə (bəxşış) və yük (bar) sözlərini elə düzmüşdür ki, ikinci misradakı sözlər çarpaz şəkildə birinci misradakı sözləri izah edir. Sözün poetik imkanlarından bəhrələnən sənətkar “məani və ləfz” sənətinin gözəl nümunəsini yaratmışdır.

Nəvai sanki türk dilinin inkişafı uğrunda apardığı mübarizəni sələflərinin fars dilində yaratdığı “Beşlik”lərlə eyni səviyyədə dayanan, “onlarla pəncə-pəncəyə gələ bilən” “Xəmsə”si ilə davam etdirmiş və türk dilinin bədii imkanlarını illüstrativ şəkildə sübuta yetirmişdir. Şair özü də yazır ki, farsdilli xalqlar Nizami, Dəhləvi və Cami “Xəmsə”sini oxumaqdan məmnundurlar və o, eyni səadəti türk xalqlarına da bəxş etmək istəmiş və türk dilində ilk “Beşlik” xəzinəsini ərsəyə gətirmişdir.

*Форси ўлди чу аларға адо,
Турки ила қилсам ани ибтидо.
Форси эл топти чу хурсандлиқ,
Турки доғи топса берумандлиқ [7, s.53-54].*

(Onların əsərləri fars dilində yazılıb, Onu türk dilində başlasam. Fars xalqı ondan məmnunluq tapdı, Türklər dəxi iltifat tapsalar...)

Özbək şairi azərbaycanlı sələfinin əsərinin ideya və mövzusunı öz dövrünün ictimai-siyasi şəraitindən çıxış edərək işləmiş və nəzirənin tələblərinə uyğun olaraq arxetip əsərin vəzn və quruluşunu saxlamışdır.

3988 beytdən ibarət olan “Heyrətül-əbrar” şərti olaraq iki hissəyə ayrılmış altmış dörd başlıqdan ibarətdir. Əsərin əsas məğzini Nizaminin əsərindəki kimi 20 məqalət və oradakı fəlsəfi-nəzəri müddəaların əyani ifadəsi olan 20 hekayət təşkil edir. Əvvəlki 21 hissə (2 tovhid, 4 minacat, 5 nə‘t, Nizami Gəncəvi, Xosrov Dəhləvi və Əbdürrəhman Camiyə həsr edilmiş 2 hissə, sözün fəzilətlərindən bəhs edən 2 hissə, Hüseyn Bayqaraya həsr edilmiş 1 hissə, könülün tərifinə 1 hissə, 3 “Heyrət” və Bəhaəddin Nəqşbəndiyə həsr edilmiş 1 hissə) “müqəddimə”, başqa sözlə, ənənəvi rəsmi başlıqlardır. Məsnəvinin sonunda isə əsəri tamamlayan daha üç hissə verilmişdir. Şairin fəlsəfi düşüncələri və bədii təfəkkürünün aynası olan əsərdə onun dünya, həyat, insan və cəmiyyət, batini və zahiri aləm, qəlbin halları və s. haqqında düşüncələri tarixi hadisələr, əfsanə və rəvayətlərdən əxz edilmiş süjetlər vasitəsilə çatdırılmışdır. Yevgeni Bertelsin verdiyi qiymətə görə, Nizaminin “Məxzənül-əsrar”ına yazılmış nəzirələr içərisində ondakı siyasi kəskinliyi qoruyub saxlayan yeganə əsər “Heyrətül-əbrar”dır [9, s.213]. Həqiqətən də şair yüksək dövlət xidmətində olsa da, saray əyanı hesab edilsə də, dövründə geniş yayılmış sosial qüsurların ifşasından çəkinməmişdir.

Nəvainin də əsəri böyük sələfi kimi, “Qurani-Kərim”dən təzminlə başlayır. Nizami əsərini artıq aforizmə çevrilmiş aşağıdakı beytlə açır:

هست کلید در گنج حکیم [10, s.1]

بسم الله الرحمن الرحيم

(*Bismillahir-rəhman-ir rəhim – Həkimin (Allahın adlarından biri) xəzinəsinin qapısının açarıdır*)

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, beytin ikinci misrası Nizami ədəbi məktəbinin XVI əsrdə davamçısı Əbdü Bəy Şirazi tərəfindən çox maraqlı şəkildə təzmin edilərək gəncəli ustadın öz sənətinə şamil edilmişdir:

هست کلید در گنج حکیم [11, s.34]

خامه نظمش ببيان سليم

Əgər Nizami "بسم الله الرحمن الرحيم" ayəsini “*hikmət xəzinəsinin qapısının açarı*” adlandırsa, ibrətamizdir ki, Əbdü Bəy Şirazi isə Nizaminin özünün doğrunu, gerçəkliyi bəyan edən “nəzm qələmini” “*hikmət xəzinəsinin qapısının açarı*”, - deyə mədh edir.

Əlişir Nəvai isə “Heyrətül-əbrar”ı belə başlayır:

ريسته غه چيكتی نيچه در يتيم

بسم الله الرحمن الرحيم

Бисмиллоҳи-рахмонир-рахим,

Риштага чекти неча дурри ятим [7, s.5].

(*Rəhmli və Rəhman Allahın adı ilə bir çox böyük incini (bir sədəf içində olan tək, böyük mirvarini) sapa (ipə) düzdü*)

Təbii ki, Nəvai “dürri-yetim” deyərkən yazacağı “Xəmsə”ni təşkil edəcək məsnəviləri nəzərdə tutmuşdur. Yevgeni Bertels də şairin bu misralarını Nizami və Əmir Xosrovun “Beşlik”lərinə nəzirə yazmaq niyyətinin izharı kimi izah edir [9, s.213].

Nəvai də məsnəvidəki rəsmi-dini başlıqlara xüsusi diqqət yetirmiş və artıq qeyd etdiyimiz kimi, əsərə iki tövhid, dörd minacat və beş nə‘t yazmışdır. Bu hissələrdən dərhal sonra isə şair özündən əvvəlki “Xəmsə” müəlliflərinin – Nizami və Dəhləvinin, dostu və müəllimi Caminin sənətindən söz açır, professor Xəlil Yusiflinin sözləri ilə desək, “onlara öz ehtiramını bildirməklə yanaşı, Şərfin adıçəkilən söz sənətkarlarının yaradıcılığına bir növ qiymət verir” [12, s.5]. Qeyd edək ki, özbək şairi bir qayda olaraq, hər bir əsərində Nizami Gəncəvini yad etməyi unutmamış və hər dəfə də onun

sənətinə heyranlığını bildirmişdir. “Heyrətül-əbrar”da şair sələflərinə həsr etdiyi fəslin elə sərlövhəsindən başlayaraq ustadlarını dəyərləndirir: **“Хазрати Шайхи Низомий мадҳидаким, назм мулкида зўр бозу сар панжаси била панж ганж нуқуду жавоҳирин олди ва Амири Хисрав таърифидаким, бу жавоҳир ва нуқуд тамаидин панжа анинг панжасига солди”** (*Həzrət Şeyx Nizami mədhində, nəzm mülkündə qüdrətli biləyi və pəncəsi ilə beş xəzinə nəğd (hazırda meydana olan) cəvahirı aldı və Əmir Xosrov tərifində, bu cəvahir və nəğd həvəsi ilə pəncəsini onun pəncəsinə saldı*). Gördüyümüz kimi, burada Əmir Xosrovun da Nizami davamçısı olduğu xüsusi qeyd edilmişdir. Daha sonra Nəvai ilk olaraq Nizami Gəncəvidən bəhs edərək onu **“Gözəl və aydın danışmaq qabiliyyəti olanların (söz sənətkarlarının) dəstəsinin başının tacı, Həqiqət xəzinəsinin tacının gövhəri, Fəzilət mədəninin gövhərinin əmanət saxlayanı, Bələğət dənizi içərisində qiymətli gövhər və s.”** adlandırır:

*Хайли фасоҳат бошининг афсари,
Ганжи яқин афсарининг гавҳари.
Кони фазилат гуҳарига амин,
Баҳри балоғат аро дурри самин [7, s.46].*

“Gəncə vətən, könli anın gəncxiz”, – deyən Nəvai Nizaminin könlünün Gəncədə xəzinələr yaratdığını, özünün xəzinədar, dilinin isə xəzinəsaçan olduğunu söyləyir. Şairin gəncəli müdrikin “Xəmsə”sini dəyərləndirən misraları daha təsirli və ibrətamizdir. Nizami xəzinəsinə Nəvainin əsl heyreti məhz bu parçalarda özünü büruzə verir:

*Фикрати мизони бўлуб хамсасанж,
«Хамса» дема, балки дегил панж ганж.
Каффаи мизон анга афлок ўлуб,
Ботмони тоши кураи хок ўлуб [7, s.46].*

(*Onun fikir tərəzisi xəmsəçəkən oldu, “Xəmsə” demə, bəlkə pənc gənc (beş xəzinə) de. (“Xəmsə”ni çəkərkən) tərəzinin gözləri fələklər, çəki daşları isə Yer kürəsi oldu*)

Zənnimizcə, Nizami sənətinin “çəkisini”, “ağırlığını” bundan daha gözəl və heyretətamiz şəkildə ifadə etmək olmazdı. Hətta şair bədii təsvir vasitəsindən elə incəliklə və yerli-yerində istifadə etmişdir ki, mübaliğənin özü belə, tamamilə təbii görünür.

*Тортса юз қарн хирад хозини,
Чекмагай анинг кўпидин озини [7, s.46].*

(*Ağıl xəzinədarı (yəni, elm, düşüncə sahibləri) onun “Xəmsə”sindəki dərin mənaları yüz əsr boyunca çəksə, yalnız çox az bir hissəsini (çoxundan azını) belə, çəkməyə, yəni dərin mənalarını açmağa, dərk etməyə nail ola bilməz*)

(*Beytlə bağlı bir məqamı diqqətə çatdırmaq istədik: məsnəvinin rus dilinə tərcüməsində (qədim özbək dilindən V.Derjavin tərcümə etmişdir) tərcüməçi “қарн” sözünü “qərinə” (1 qərinə = 33 il) kimi çevirdiyindən misra “Не взвесить и не счесть за тpusта лем” (“Üç yüz ilə də çəkmə və hesablaya bilməz”) (https://librebook.me/smiatione_pravednyh/vol1/2) kimi verilmişdir. Lakin*

"*Alisher Navoyi Asarlari Tilining Izohli Lug'ati: IV*"-də (<https://archive.org/stream/AlisherNavoyiAsarlariTiliningIzohliLugatiIV>) "qarh" sözünün mənası "əsr, dövr" kimi göstərilmişdir. Bəzən isə eyni söz "qəm" kimi oxunub izah edilmişdir. Lakin adını çəkdiyimiz "İzahlı lüğətdə" beyt eynilə bu şəkildədir).

Nəvai ustadının təxəllüsünün – "Nizami" adının da ona göylər – fələklər tərəfindən verildiyini və Allahın min bir xüsusiyyəti olduğu üçün bu adın (əbcəd hesabı ilə) da min birə bərabər olduğunu yazır:

*Нозим ўлуб сўз дуру серобиға,
Чарх «Низомий» ёзиб алқобиға [7, s.46].*

(Nazim olub söz dürlərini incəliklə düzdüyü üçün çarx ona "Nizami" adını layiq bildi)

Növbəti beytlərdə şairin Nizaminin öz təxəllüsü ilə bağlı "Leyli və Məcnun"-da verdiyi məlumata – "Nizami"-nin əbcəd hesabı ilə 1001-ə bərabər olmasına dair işarəsindən də məlum olur ki, özbək şairi onun bütün əsərlərini dərinlən bilmişdir. Nəvai, Nizami-Dəhləvi ədəbi münasibətlərinə də özünəməxsus şəkildə toxunmuş, "*Nizami harada çadır qurdusa, Dəhləvi orada qonaqlıq etdi; Dəhləvi artıq onun yolu ilə gedərək nə vardisa götürmüşdür, ondan sonra nəzirə yazanlara ancaq "zir-zibil" qalmışdır*" – deyərək hind şairinin Nizaminin izi ilə getdiyini, onun ədəbi məktəbinin davamçısı olduğunu özünəməxsus şəkildə ifadə etmişdir.

Əsərin Camiyə həsr olunmuş fəslində də maraqlı müqayisələrlə qarşılaşırıq. Nəvai sələflərinin – Nizami, Dəhləvi, Cami və özünün əsərini qarşılaşdırır və maraqlıdır ki, "Məxzənül-əsrar"-ı oda, "Mətlül-ənvar"-ı havaya, "Töhfətül-əhrrar"-ı suya və "Heyrətül-əbrar"-ı isə torpağa bənzədir.

*Бўлса ўту суву ҳаво дилпазир,
Ул аро туфроқ ҳам эрур ногузир [7, s.54].*

(Od, su və hava məqbulluq tapdısa (könüllərə yol tapdısa), / Onların arasında torpaq da lazımdır)

Sonrakı beytlərdə də müqayisələr davam etdirilir: sələflərinin əsərlərini sərv, gül və lələyə, öz əsərini isə oduna (ağaca); müvafiq olaraq – xəz, atlas, ipək və palaza (keçəyə); ləl, yaqut, dürr və kəhrəbəyə bənzədir.

*Сарву гулу лола харидори бор,
Лек ўтуннииг доғи бозори бор.
Бўлса хазу атласу иксун либос,
Ит жули қилмоққа ярар ҳам палос.
Лаъл ила ёқуту дур истар баҳо,
Лек сомонники чекар қаҳрабо [7, s.55].*

(Sərv, gül və lələnin xiridarı (alıcısı) var, Lakin odunun da bazarı var. Libası xəz, atlas və ipək olsa da, Palaz da it çulu qılmağa yarayar. Ləl ilə yaqut və dürrü bəhə istəyərlər, Lakin samanı (təkcə) kəhrəbəyə cəlb edər)

Bu misralarda Şərqi zəngin düha sahiblərinin yaradıcılığına verilən yüksək qiymətlə yanaşı, onlarla eyni səviyyədə dayanan, sələflərinin “yolu ilə getdiyini, onları kölgəyə izlədiyini” etiraf etməklə bərabər, bunu özünə şərəf işi sayan Nəvainin bir şəxsiyyət kimi uca, ali keyfiyyətlərə sahib olduğunun, incə əxlaqa yiyələndiyinin, təvazökarlıq və alicənablığın ən zərif məqamlarına vəqifliyinin şahidi oluruq

Nəvai də Nizaminin əsərində olduğu kimi, sözün tərifinə ayrıca yer ayırmışdır. Burada diqqəti çəkən əsas məqam odur ki, Nizami dünyanın söz vasitəsilə var olması məsələsinə toxunsa da, ondan daha çox “ədəbi-nəzəri kateqoriya” kimi bəhs etmiş, “Söz qoşmağın fəzilətini”, “ölçülü sözün, yəni nəzmin ölçüsüz sözdən, yəni nəsrədən daha üstün olmasını” incələmişdir və yeri gəlmişkən, deyək ki, şairin bu fikri qədim Şərq abidəsi “Qabusnamədə”ki “...nəsrədən işlənen sözləri şeirdə işlətmə, nəsr rəiyyətdir, şeir şah” [13, s.147] mülahizəsi ilə yaxından səsləşir. Akademik Teymur Kərimlinin də qeyd etdiyi kimi, “Nizami Gəncəli yetkin bir alim-şair kimi, mütəfəkkir, filosof-sənətkar kimi ədəbiyyatda, söz sənətində yeni üslub, yeni şivə yaratdığını, şeirə necə bir dəyər qazandırdığını çox gözəl bildirdi və bunun elmi-nəzəri əsaslarını da istedadlı bir ədəbiyyatşünas, şeirşünas kimi oxucunun diqqətinə çatdırırdı” [14, s.19].

Nəvai isə sözü “fəlsəfi” baxımdan dəyərləndirmiş, onun məna yükünün incəliklərindən bəhs etmişdir. Klassik poetik zövqün tələblərinə görə, özbək şairi də nəzmi daha yüksək qiymətləndirmiş, Tanrı kəlamının da nəzmlə əta olunduğunu, formasından, yəni hansı şeir şəklində yazılmasından asılı olmayaraq sözün mənasının, mahiyyətinin daha önəmli olduğunu ayrıca qeyd etmişdir.

*Бўлмаса эъжоз мақомида назм,
Бўлмас эди тенгри каломида назм.
Назмда ҳам асл анга маъни дурур,
Бўлсун анинг сурати ҳарне дурур [7, s.61].*

(*Nəzmdə e'caz olmasaydı, Tanrı kəlamı nəzmlə olmazdı. Nəzmdə həm əsl yerdə mənadır, Surəti (forması) hər nə olursa-olsun*)

Nəvai yazır ki, o kəs söz bəhrində qəvvas (mahir üzgüçü) ola bilər ki, məna gövhərinə sahib olsun, məna incilərinin sədəfini toplaya bilsin. Nəvayiə görə, söz elə əcaib və şəfalı şərabdır ki, çirə kimi könlün ən qaranlıq küncələrini işıqlandıra bilər.

Məlumdur ki, “Məxzənül-əsrar”da əsas mətnə, yəni məqalət və hekayətlərə keçməzdən əvvəl Nizami öz məmduhu Ərzincan hakimi Bəhram şah ibn Davudu mədh etdiyi kimi, Nəvai də Xorasan hakimi Sultan Hüseyn Bayqaranın şərəfinə fəsil həsr etmiş, onun “kərəmindən də, qəzəbindən də” danışmışdır:

*Ҳам қарамӣ баҳр ила қон оғамӣ.
Ҳам ғазабӣ мулки жаҳон оғамӣ [7, s.69].*

(*Həm kərəmi dəniz ilə mədənlərin (quyu) müsibətidir (yəni onların vura biləcəyi zərər qədər sonsuzdur), Həm qəzəbi cahan mülkünün bəlası, müsibətidir*)

Şair burada “bəla, müsibət, zərər, ziyan” mənalarını verən “afət” sözünü müsbət və mənfi mənalarda məharətlə işlədərək bir beytdə istedadlı rəssam fırçası ilə Sultan Hüseynin dəqiq portretini yarada bilmişdir.

Nəvai Sultani yalnız mədh etməklə, onun hünərlərini mübaligəli şəkildə təsvirlə kifayətlənməmiş, hökmdarın xalq qarşısındakı Tanrı tərəfindən əta edilmiş məsuliyyətindən, insana xas olan qüsurların dövlətin idarə edilməsinə vura biləcək zərərlərdən də geniş bəhs etmişdir. Şair üzünü Sultana tutaraq deyir ki, hakimiyyət daimi olmadığı üçün bu fürsətdən istifadə et, xalqın güzəranını gözəlləşdir, müqəddəs borcunu yerinə yetir. Təbii ki, bu “ərkyana”, cəsarətli tövsiyələrə Sultan Hüseyn Bayqara ilə Nəvainin hələ uşaqlıqdan çox yaxın münasibətdə olması faktı şərait yaradırdı. Böyük sələfi kimi Nəvai də insanı Tanrının yaratdıqlarının əsrəfi hesab edir, onun kamil və gözəl xəlf edildiyini bildirir, xüsusilə də elm və qələm sahiblərinə yüksək qiymət verir və ali humanist ideallara xidmət edən insanların ayrıca hörmət və ehtirama layiq olduqlarını göstərir.

“Məxzənül-əsrar”dakı “Gecənin vəsfı və könülə dalmaq” və iki xəlvət hissələrini “Heyrətül-əbrar”da könülün tərifinə həsr olunmuş fəsil və üç “Heyrət” “əvəzləyir” ki, şair burada sufizm fəlsəfəsinin prinsiplərinin şərhini verir. Daha sonra isə nəqşbəndiyyə təriqətinin əsasını qoyan Şeyx Bəhaəddin Nəqşbəndidən də ayrıca bəhs edilir və bununla da rəsmi hissə başa çatır.

Məqalət və hekayətlərin məzmun və ideyasına gəldikdə isə, Yevgeni Bertels Nəvainin toxunduğu mövzularla Nizami və Dəhləvi mövzuları arasında “demək olar, heç bir ortaq cəhətlərin olmadığını” [15, s.130] yazsa da, zənnimizcə, Nizami və Nəvai məqalət və hekayətlərində istər mövzu, süjet, istərsə də ideya baxımından üst-üstə düşən kifayət qədər məqam və hissə vardır. Alim yuxarıdakı fikrinin ardınca Nəvaini sələflərindən “fərqləndirən” başlıca xüsusiyyəti səciyyələndirərkən yazır: “Nəvainin qarşısına qoyduğu vəzifə – əsas əxlaqi təlimləri işıqlandırmaq və cəmiyyət həyatında onların tətbiqini göstərməkdir” [15, s.130]. Fikrimizcə, bu cəhət – Nəvaini ustadlarından fərqləndirən deyil, bəlkə də əksinə, onlarla birləşdirən ümumi ortaq nöqtələrdən biridir. Təbii, Nəvai Nizami və Dəhləvinin eyni mövzudakı əsərlərinə yaradıcılıqla yanaşmış, onları eynilə təkrarlamamış, orijinal təfəkkür məhsulu olan məsnəvisində dövrünün siyasi-ictimai və sosial bəlalərinin tənqidinə daha çox üstünlük vermişdir. Bununla belə, məqalət və hekayətlərdəki yaxınlığı da inkar etmək olmaz. Elə “Heyrətül-əbrar”dakı məqalət və hekayətlərin mövzusu ilə “Məxzənül-əsrar”dakı parçaları qarşılaşdırdıqda da bu oxşarlığın əyani şahidi oluruq. Məsələn üçün: birinci məqaləti (xatırladaq ki, Nizaminin əsərindəki ilk məqalət Adəmin – ilk insanın yaradılmasına dairdir) insan və onu bütün canlılardan üstün qılan imana həsr edən Nəvainin “*Султонул-орифинни ғамгин кўруб, муридиға савол тили очилғони ва ул шофий җавоблар била андуҳлуқ кўнглин холи қилғони*” (“Sultanül-arifini qəmgin görüb müridi sual dilini açdı və o, şəfali cavablar ilə qayğılı könlünü boşaltdı”) hekayəti Nizaminin elə birinci – “Umudsuz padşahın dastanı” ilə; nəzirədəki üçüncü – hökmdarın qəhrinin və ədlinin nəticələrini göstərən “Sultan və qarı” hekayəsi ilə Nizaminin “Sultan Səncər və qarı” hekayəsi, hətta buradakı mükəllimələr, baş verən özbaşnalıqların təsviri; hər iki əsərdəki Adil Ənuşirəvana həsr olunmuş hekayətlərdəki oxşar motivlər; Nəvai dördüncü məqalətdə xalqın etimadını qazanıb onu aldadan din xadimlərini tənqid edirsə, Nizami eyni mövzuya “Xain sufi və hacının dastanı”nda əyani aydınlıq gətirir; Nəvai də Nizami kimi hər bəhsin sonunda özünə müraciətən hekayətdən gəlidiyi qənaəti bədii dillə ifadə etmişdir və s. Bütün bunlar özbək şairinin azərbaycanlı sələfinin mövzu və süjetlərini yeni ədəbi prosesin tələblərinə uyğun, yerli-milli çalarlarla zənginləşmiş şəkildə, fərqli və orijinal bədii ifadə tərzində işlədiyini göstərir.

Qeyd edək ki, “Heyrətül-əbrar”da Nizaminin sonrakı məsnəvilərində yer alan kiçik süjetli hekayələrlə və hətta qədim hind abidəsi “Kəlilə və Dimnə”dən gələn motivlərlə də səsləşən əhvalatların təsvirinə rast gəlmək mümkündür.

Nəticə / Conclusion

Nəvainin əsərində təbliğ və tərənnüm etdiyi əsas ideyalar – ədalət, yüksək əxlaq, doğruluq, saflıq, sədaqət – məhz Nizami Gəncəvi ədəbi məktəbinin sistemli şəkildə ədəbi əsərlərin mövzusunə çevirdiyi, müəyyənləşdirdiyi ədəbi prinsiplərin davamı və inkişafı idi.

Gördüyümüz kimi, dahi özbək şairi Əlişir Nəvai nəzirənin bütün qaydalarına ciddi şəkildə əməl etməklə yanaşı, mövzuya tamamilə orijinal yanaşmış və türk ədəbiyyatının ən möhtəşəm “Xəmsə” incisini yaratmışdır.

Ədəbiyyat / References

1. Gazanfar Aliyev. Temi i syujeti Nizami v literaturax narodov Vostoka. Moskva, «Nauka», 1985.
2. Yevgeni Bertels. Böyük Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, SSRİ EA Azərbaycan filialının nəşri, 1940.
3. Nüşabə Araslı. Nizami və türk ədəbiyyatı. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1980.
4. Teymur Kərimli. Nizami məktəbinin istedadlı şagirdi. “Yazıçı” (“Oğuz eli” qəzetinin ayrıca buraxılışı). Noyabr 2016-cı il. № 2(167).
5. Zəhra Allahverdiyeva. Nizami Gəncəvi və Əlişir Nəvai “Xəmsə”lərində konseptual-kulturoloji prinsiplər. Zəhra Allahverdiyeva. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017.
6. Həmid Araslı. Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı. H.Araslı. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı, “Gənclik”, 1998.
7. Alishir Navoiy. Mukommal asarlar tuplami. Yigirma tomlik. Yettinci tom. Xamsa. Xayratul-abror. Toshkent, Üzbekiston SSJ “Fan” nashriyeti, 1991.
8. Serdar Bulut. Asya coğrafiyası'nın böyük edibi Ali Şîr Nevâî'nin hayatı, edebi kişiliği, eserleri ve Türk dili'ne katkıları. “Asya'dan Avrupa'ya Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi”. Akademik Sosyal Araştırmalar. № 1, p. 23-41, Autumn 2017.
9. E.E.Bertels. Низами. E.E. Bertels. İzbranniye trudi. 4 tomax. II t. Nizami i Fizuli. Moskva, İzdatelstvo Vostochnoy literaturi, 1962.
10. نظامی گنجوی. مخزن الاسرار. متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی اوغلی علی زاده. باکو. نشریات فرهنگستان علوم جمهوری آذربایجان. ۱۹۶۰.
11. عبدی بیگ شیرازی. مظهر الاسرار. موسکو. "دانش". ۱۹۸۶.
12. Xəlil Yusifli. Nizami Gəncəvi və onun “Sirlər xəzinəsi” poeması. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2011.
13. Qabusnamə. Tərcümə edən, qeyd və şərhlərin müəllifi Rəhim Sultanov. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006.
14. Teymur Kərimli. Epik şeirə yeni şivə gətirən sənətkar. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Tərcümə edən Xəlil Rza. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2017.
15. E.E.Bertels. Низами. E.E. Bertels. İzbranniye trudi. 4 tomax. IV t. Navoi i Djami. Moskva, İzdatelstvo «Nauka» Glavnaya Redaksiya Vostochnoy Literaturi, 1965.

Сокровищница Низами и смятение Навои

Тахмина Бадалова

Доктор философских наук в области филологии, Институт литературы имени Низами Гянджеви. Азербайджан.

E-mail: tehmine_b@mail.ru

Резюме. Азербайджанский мыслитель Низами Гянджеви, предложивший абсолютно отличающееся от предшественников отношение к общественно-политическим, социальным, нравственно-этическим вопросам, своими бесценными стихами разрушил «художественные догмы», укоренившиеся до него в мировой, в том числе, восточной литературе. Его поэзия, являющаяся синтезом гениального мышления и соответствия высоким эстетическим критериям, обогатила мировую литературу новыми оригинальными произведениями, основная суть которых сводилась к воспеванию человека и человечности. До начала XIX столетия основные темы и художественная составляющая сочинений представителей восточной литературы развивались по «нормативам», закреплённым школой словесности Низами. Многие известные литераторы Востока почитали Низами как учителя, считали для себя честью и великим испытанием создание произведений на темы, заимствованные из его творчества. Такие видные мастера пера, как Амир Хосров Дахлеви, Абдуррахман Джами, Алишер Навои, Абди Бей Ширази, Ашраф Марагаи, Хаджу Кирмани, Исмаил Абджади и многие другие пытались в иных литературно-художественных и географических условиях синтезировать темы и мотивы, привнесённые азербайджанским поэтом в литературу, с особенностями их родной культуры. Подобные попытки закончились рождением поэтических образцов, обогативших мировую сокровищницу литературы. В целом, последователи традиций Низами Гянджеви внесли весомый вклад в дело продолжения и в развитие направления, свойственного поэтической школе гениального мастера. Одним из самых известных последователей этой школы является основатель классической узбекской поэзии, поэт и государственный деятель Алишир Навои, живший в XV веке, чье творчество хорошо знают во всем мире. В статье проводится параллель между месневи (двустихие) «Махзанул-асрар» («Сокровищница тайн») Низами Гянджеви и поэмой «Хейратул-абрар» Навои, написанной как незире (подражание) к произведению азербайджанского поэта. В «Хейратул-абрар» можно найти размышления узбекского поэта о своем великом предшественнике. В ходе исследования автор пользовался герменевтическим и историко-сравнительным методами. Статья содержит ссылки на месневи обоих поэтов, а также некоторые научные работы по указанной теме. В случае необходимости отводится место цитатам, подтверждающим заключения автора.

Ключевые слова: Низами, Навои, «Сокровищница тайн», «Смятение праведных», незире, ответ, влияние, литературная традиция .